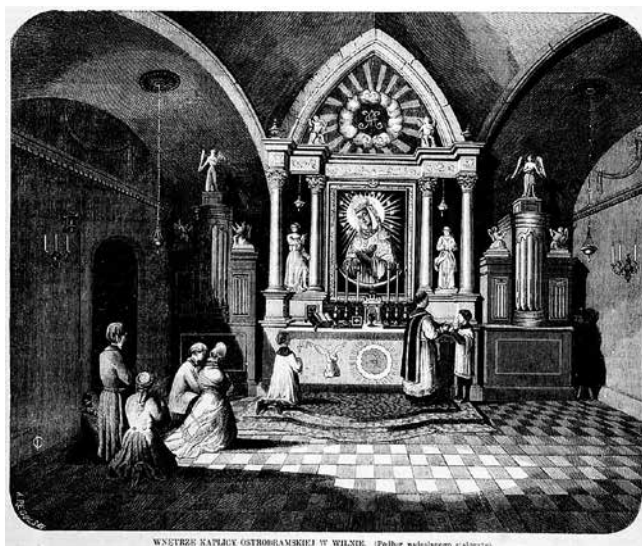

W

Katarzyna Nadana-Sokołowska, IBL PAN

OSTRA BRAMA

Ostra Brama (lit. Aušros Vartai) to późnogotycka, jedyna ocalała z murów miejskich, brama w Wilnie, zwana dawniej Bramą Miednicką; prowadzi do niej ze Starego Miasta ulica Ostrobramska. Od wewnętrznej, północnej strony w Bramie znajduje się kaplica z cudownym obrazem Matki Boskiej. Mury obronne wraz z bramami zbudowano na początku XVI wieku. Prawdopodobnie wycyzajem średniowiecznym w niszy na elewacji od początku był jakiś święty obraz. Obecny został tam umieszczony na początku wieku XVII – namalowano go na deskach dębowych o wymiarach 200 x 165 cm. W latach siedemdziesiątych XVII wieku obraz otrzymał pozłacaną srebrną sukienkę, składającą się z siedemnastu blach i dwóch koron. Autorstwo obrazu jest nieznane i długo toczyły się spory o silnym zabarwieniu politycznym dotyczące tego, czy dzieło jest proveniencji katolickiej czy prawosławnej. W 1990 roku Maria Kałamajska-Saeed wykazała, że pierwowzorem obrazu była grafika według rysunku Martina de Vosa, powstała około 1580 roku w Antwerpii. Obraz prawdopodobnie został namalowany w Wilnie między 1620 a 1630 rokiem i odtąd był wielokrotnie przemalowywany.

Wnętrze Kaplicy Ostrobramskiej w Wilnie. (Pobieg nakolnogo z alasty).

Wnętrze Kaplicy Ostrobramskiej, ryc. z „Tygodnika Ilustrowanego” z 2 IV 1864
(Źródło: http://pl.wikipedia.org/wiki/Ostra_Brama_w_Wilnie#mediaviewer/Plik:Ostra_Brama_wnetrze.jpg;
dostęp 13.09.2015)

Około roku 1670 w związku z upowszechnianiem się lokalnego kultu obrazu nad Ostrą Bramą powstała pierwsza kaplica – drewniana. Po pożarze postawiono na jej miejscu w 1715 roku murowaną, barokową kaplicę w formie łuku triumfalnego na cześć Maryi. Obecny ołtarz wybudowano w 1786 roku, a w 1799 zainstalowano w nim z dwóch stron obrazu figury rodziców Najświętszej Maryi Panny: św. Joachima i św. Anny. W tym okresie obok kaplicy wybudowano także galerię dla modlących się. Kaplicę restaurowano w stylu klasycystycznym w latach 1829–1831. W jej fasadzie dominują odtąd trzy duże okna, zamknięte od dołu balustradą. Okno środkowe ozdobione jest medalionem z monogramem Maryi, a na balustradach bocznych znajdują się medaliony z herbami Korony i Litwy. Pierwotnie na bramie znajdował się napis w języku polskim: „Matko Miłosierdzia, pod Twoją obronę uciekamy się”. W 1864 roku Rosjanie, próbując ograniczyć zasięg kultu o wyraźnym zabarwieniu niepodległościowym, doprowadzili do zmiany napisu na łaciński. Polski napis przywrócono w 1932 roku, aby znów zamienić go na łaciński w okresie przynależności Wilna do ZSRS. Na attyce zasłaniającej dach nad kaplicą znajduje się Pogoń Litewska. Dzisiejszy wystrój kaplicy pochodzi z początku lat trzydziestych XX wieku – składa się na niego dębowa boazeria i tablice wotywnie, wśród których znajduje się blaszka od Marszałka Piłsudskiego z napisem „Dzięki Ci Matko za Wilno”. Od południowej strony bramy umieszczony jest wizerunek Chrystusa Salvatora Mundi.

Obrazem ostrobramskim przez wieki opiekowali się karmelici z pobliskiego klasztoru św. Teresy, z którego wiodą schody do kaplicy. Ponieważ przechodzą one przez teren objęty klauzurą, do kaplicy długo nie miały wstępu kobiety. Kult Matki Boskiej Ostrobramskiej zaczęły rozpowszechniać właśnie oni, ale nie od razu po przybyciu do Wilna w 1624 roku, lecz dopiero po wojnie moskiewskiej. Traktowane długo dość bezkrytycznie źródła zakonne (Piotr Rościszewski [ojciec Hilarion], *Relacja o cudownym obrazie Najświętszej Maryi Panny, który w Wilnie na Bramie Ostrej [...] nieustannymi sływie cudami [...]*, Wilno 1761) starają się datować jego początek na lata dwudzieste XVII wieku, ale nie znajduje to potwierdzenia w innych dokumentach. Na pewno w połowie XVII wieku Matka Boża Ostrobramska była już czczona jako Wielka Księżna Litewska – odpowiednik Królowej Korony Polskiej, czyli Matki Bożej Częstochowskiej, a Ostra Brama stała się głównym sanktuarium maryjnym na Litwie (patrz niżej). Wierni wierzyli w cudowną opiekę Maryi nad potrzebującymi, zwłaszcza prostym ludem, i nad miastem. Wierzono także, że obraz ma cudowną moc zapobiegania katastrofom, zwłaszcza pożarom – krążyły legendy o jego cudownym uratowaniu z kolejnych pożarów Wilna, popularna stała się także legenda o surowej karze, jaka spotkała w czasie potopu szwedzkiego obcych żołnierzy bluźniących pod Bramą, którzy zostali przygnieceni bramnymi wrotami.

Kult Matki Boskiej Ostrobramskiej był długo kultem ponad podziałami na katolicyzm i prawosławie – w kaplicy sprawowano obydwie obrządki, a oprócz karmelitów kult obrazu silnie wspierali wileńscy bazylianie. Kult ten od początku przyjął także wyjątkową, pozaświątynną formę, będąc kultem ulicznym, pozwalającym na bardziej bezpośrednie obcowanie przechodniów i pielgrzymów z sacrum w swoistym kościele pod otwartym niebem, zarówno w ciągu dnia, kiedy obecny jest tu zabiegany miejski tłum, jak i w nocy, kiedy ulica uspokaja się – wątek nocnych modlitw i szczególnej nocnej aury tego miejsca pojawia się w poezjach mu poświęconych czy na przykład w opisie Kraszewskiego z jego dzieła o historii Wilna (*Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1–4, Wilno 1840–1842). Wokół obrazu rozwinęła się liturgia kapliczna polegająca na jego uroczystym odsłanianiu

i zasłanianiu; przy kaplicy funkcjonowała też kapela, której muzyka towarzyszyła modłom. Wierni często wchodzą po schodach do kaplicy na kolanach, przechodzący pod Bramą mężczyźni zdejmują nakrycie głowy. Święto Maryi Ostrobramskiej Matki Miłosierdzia przypada na 16 listopada.

Charakterystyczne dla obrazu wątki teologiczne rozwijali propagujący jego kult karmelici – ojciec Karol od Ducha Świętego (Franciszek Kiełczewski) oraz ojciec Jacek Liberiusz, autor kazań maryjnych wydanych w 1650 roku, w tym kazania *Tu Regis alti Ianua at Porta lucis fulgida (Drzwiamiś Króla niebieskiego y Bramą Raiu świetnego)*. Maryja, zgodnie z antyfoną *Salve Porta, ex qua Mundo Lux et orda*, nazywana jest w nim Bramą Niebieską (Porta Coelli). Kazania te rozwijają symbolikę bramy jako miejsca, które daje obronę, od którego nie odpędza się ubogich potrzebujących, przez które dobry władca wychodzi do ludu, aby go wysłuchać, i punktu granicznego, przez który wchodzi się do miejsca o szczególnym znaczeniu – siedziby władcy – Boga lub raju.

W 1756 roku ukazał się drukiem znany wiersz *Obrono wielka miasta Giedymina*, w którym zostało wyrażone przekonanie o opiece obrazu nad miastem i pojawiło się określenie Maryi Ostrobramskiej jako Księżnej Litewskiej. W XVIII wieku kult ten był jednak ciągle kultem lokalnym, litewskim – kopie obrazu pojawiały się w kościołach, dworach i chłopskich chatach na całej Litwie. Formę kultu ponadlitewskiego i silnie zabarwionego antyrosyjskim patriotyzmem polskim przybrał kult ostrobramski po ukazaniu się w 1823 roku drugiego wydania wspomnianej wyżej *Relacji o cudownym obrazie...* oraz po powstaniu listopadowym. Upowszechnienie kultu wiązać też można z ukazaniem się w 1834 roku *Pana Tadeusza* – charakterystyczne, że nawiązania do Inwokacji poematu znajdują się w ogromnej liczbie tytułów utworów literackich i rozpraw mu poświęconych. Można wręcz stwierdzić, że kult ostrobramski jest od drugiej połowy XIX wieku silnie związany z kultem samego Mickiewicza i wprowadzonym przez niego do *Pana Tadeusza* motywem ocalenia w dzieciństwie dzięki oddaniu się pod opiekę Maryi (obraz ostrobramski jest w pierwszych wersach utworu wspominany po obrazie częstochowskim i przed nowogrodzkim) – przywrócone cudem zdrowie poety staje się tu prefiguracją odzyskania Ojczyzny i powrotu do niej.

Mickiewicz, silnie związany z Wilnem, a także z ulicą Ostrobramską, przy której mieścił się słynny klasztor bazylianów, gdzie byli przetrzymywani filareci w czasie procesu, żywił – jeśli wierzyć niepotwierdzonym gdzie indziej relacjom Antoniego Edwarda Odyńca – szczególne nabożeństwo do Maryi Ostrobramskiej. Zgodnie ze świadectwem zapisanym we *Wspomnieniach z przeszłości opowiadanych Deotymie przez Antoniego Edwarda Odyńca* (Warszawa 1884, s. 293), w dniu wyjazdu w głąb Rosji (25 października / 6 listopada 1824 roku) Mickiewicz wysłuchał tam mszy, „klęcząc z twarzą ukrytą w dłoniach”. Zachowanie Mickiewicza – pożegnanie z Maryją Ostrobramską i oddanie się jej w opiekę – jest naśladowane przez kolejne pokolenia patriotów-wygnańców: wydaje się, że samo usytuowanie obrazu, który górując nad ulicą, niejako właśnie raczej żegna opuszczających miasto niż wita powracających, sprzyja utrwaleniu przekonania o szczególnej opiece Matki Ostrobramskiej nad wygnańcami.

Ostra Brama jako symbol Ojczyzny, a zarazem możliwego powrotu do centrum, do sielankowego miejsca dzieciństwa, towarzyszy im w wędrówkach i podróżach pod postacią rycin z albumów, świętych obrazków i medalików. W drugiej połowie XIX wieku wysokiej jakości artystycznej wizerunki związane z kultem ostrobramskim popularyzował

Jan Kazimierz Wilczyński, wydając *Album Wileńskie* z bardzo dobrymi rycinami (Wilno 1845–1875), a także obrazki z gipiurowymi koronkami i litografie. Kopie obrazu starali się umieszczać wygnańcy w kościołach, w nowych miejscach osiedlenia. Najśłynniejszą z nich jest kopia z kościoła Saint Severin w Paryżu, sprowadzona przez towiańczyków: 8 grudnia 1841 roku odbyła się tam uroczystość odsłonięcia ołtarza z kopią Maryi Ostrobramskiej namalowaną przez Walentego Wańkowicza. Zgodnie z być może nie całkiem prawdziwym, ale charakterystycznym przekazem Joachima Lelewela, Towiański rozpowszechnił pogłoskę, jakoby to sam obraz ostrobramski przeniósł się do Paryża. Wizerunki ostrobramskie pojawiły się także licznie w kościołach na ziemiach zasiedlanych po II wojnie światowej przez „repatriantów” z Kresów. Co charakterystyczne, zwykle próbowano przenieść do nich nie tylko kopię obrazu, ale i motyw bramy, który odnajdziemy na przykład w kościele św. Józefa we Wrocławiu czy w kościele akademickim w Toruniu, gdzie osiedliło się wielu profesorów z Uniwersytetu Wileńskiego. Wątek Matki Boskiej Ostrobramskiej, opiekunki emigrantów, jest silnie obecny w poezji powstającej po II wojnie światowej, na przykład w wierszu Artura Opmana *Wilno*:

„U Ostrej Bramy złote lampki gorą
I ludzkie serce pała z nimi razem;
W pustej uliczce, samotniczą porą,
Późny przechodzień klęknął przed Obrazem.
Twarz Jej przejaska takie blaski miecie,
Taką nadzieją Boskie oczy płoną,
Jakby już wszystkich zatułanych w świecie
Miała «powrócić na Ojczyzny łono»!”.

Mickiewicz przyczynił się także do rozślawienia legendy związanej z obrazem od czasów kościuszkowskich, kiedy to Wilna bronił Jakub Jasiński, który nie dopuścił do wkroczenia Rosjan do miasta, ale ostrzelanie przez nich kaplicy wzbudziło powszechne oburzenie i wzlot ogniskujących się wokół niej uczuć patriotycznych. Uraza do wroga zmienia się w legendzie w obraz zwycięstwa nad nim. Zgodnie z nią Wilno zostało cudownie ocalone dzięki jednemu strzałowi armatniemu, który zmiotł wkraczający przez bramę pułk kozaków. W odpisach krążył w latach dziewięćdziesiątych wiersz Antoniego Goreckiego, będący barwnym opisem tych wypadków i zarazem świadectwem kultu. W księdze IX *Pana Tadeusza* Mickiewicz wprowadza porównanie odwołujące się do tej legendy: „[...] nikt by muzie nie uwierzył, / Jak nie wierzono w Wilnie ubogiej kobiecie, / Która stojąc na świętej Ostrej Bramy szczycie / Widziała, jako Dejów, moskiewski generał, / Wchodząc z pułkiem Kozaków, już bramę otwierał / I jak jeden mieszczanin zwany Czarnobacki, / Zabił Dejowa i zniósł cały pułk kozacki”. Kobieta przekazująca wieść o cudzie jest zgodnie z romantycznym przekonaniem kobietą z ludu, być może nawet szaloną (co robi w czasie ataku w tak niebezpiecznym miejscu?), ale utrzymującą szczególną więź z sacrum.

W XIX wieku dla poezji nawiązującej do kultu ostrobramskiego charakterystyczna jest wysoka konwencjonalizacja motywów, właściwa literaturze dewocyjnej, oraz nawiązania do Inwokacji. Jako taki, kult ostrobramski w literaturze raczej nie rozwija pogłębionej refleksji teologicznej, na którą pozwalałyby zarówno jego szczególne miejsce (symbolika bramy), jak niezwykła ikonografia obrazu (Maryja występuje na nim bez Jezusa, a więc

uzyskuje pewną autonomię jako Królowa lub Bogini). Poza Ludwikiem Kondratowiczem (Władysławem Syrokomlą), autorem *Hymnu do Najświętszej Panny w Ostrej Bramie / Hymnu do N.P. Maryi Ostrobramskiej*, wątek kultu ostrobramskiego pojawia się u autorów uznawanych za mało ciekawych i praktycznie zapomnianych: Aleksandra Muchina (Ludwika de Perthéesa, *Do Bogarodzicy Ostrobramskiej, za modlącą się dziewicę*, 1845), Tadeusza Zabłockiego-Łady (*Przed obrazem Najświętszej Panny Ostrobramskiej*, 1846), Antoniego Kolankowskiego (*Hymn do N.P. Maryi Ostrobramskiej*, 1848), Ludwika Wasilewskiego (*Cześć Matce Boskiej Ostrobramskiej*, 1852), Gabrieli Puzyniny (*Pieśń o Najśw. Pannie Maryi Ostrobramskiej*, 1859). Charakterystyczne motywy tej poezji to oddawanie się Maryi w opiekę i dziękczynienie za doznane wsparcie. Maryja – patronka Wilna i Litwy – staje się w niej opiekunką sierot, w szczególności emigrantów, wygnańców i zesłańców, czyli tych, którzy przekraczają Bramę, aby opuścić miasto. Często powraca motyw obrazu, który rozświetla mroki duszy, oraz obawy przed jego zniknięciem – świadectwo lęku przed poczynaniami Rosjan, którzy mogliby zniszczyć to szczególne miejsce. Najbardziej znana w XIX wieku strofa poświęcona Maryi Ostrobramskiej to, po Inwokacji, fragment *Hymnu...* Syrokomli:

„Maryjo Bogarodzico,
Matko cierpiących nędzarzy,
Co nad Jagiełłów stolicą
W bramie stanęłaś na straży!
Spojrzyj na tłumy skruszony,
Co klęczą u stóp tej bramy:
Matko pod Twoją obronę
Z pokorą się uciekamy!”.

W zaskakujący sposób pojawia się kult ostrobramski w utworze Joachima Lelewela *Wieca Królowej Polski w Sokalu*. Posiadający „gminną”, ale dramatyczną formę (dysputa) wywód nawiązujący do pieśni dziadowskich przedstawia swoistą licytację pomiędzy czczonymi w różnych regionach Polski cudownymi obrazami Maryi. Żartobliwa, nieco mizoginiczna treść (Madonny zachowują się tu jak przekupki na targu) stanowi pretekst do rozrachunku z przeszłością Rzeczypospolitej – konfliktami między różnymi regionami i stanami jako *źródłem* jej upadku. Pozornie prymitywna formuła tego tekstu sprzyjała popularyzacji kultu i przesłania utworu, jednak sam Leleweł żałował, że kult ten zaczął w XIX wieku przyjmować wyłącznie katolicki charakter i stawać się kartą w rozgrywkach między zwaśnionymi grupami narodowymi dawnej Rzeczypospolitej.

Kult ostrobramski przedstawił w *Historii o bladej dziewczynce spod Ostrej Bramy* (1841) także Józef Ignacy Kraszewski, ukazując go zresztą w bardzo stereotypowy sposób. Nakreślił w opowiadaniu historię miłości dwojga osób *różnych* stanów: pochodzący ze szlachty wilnianin zaczyna się opiekować prostą dziewczyną-sierotą, którą pewnej nocy zastał przy modlitwie pod Ostrą Bramą. Ich relacja, wbrew wszelkiemu prawdopodobieństwu i niebezpieczeństwom, na jakie wystawiona jest cnota dziewczyny (spotykają się przez ponad rok sami w jej mieszkaniu, a potem Edward wynajmuje i urządza dla niej wygodne lokum na przedmieściach), przeradza się w miłość, która po okresie próby kończy się małżeństwem. Kraszewski przeciwstawia tu prostą religijność ludową (dziewczyna ma głęboki instynkt moralny, który chroni ją przed upadkiem w nierząd) wyższym formom

kultury cechującym szlachtę i próbuje pomiędzy nimi mediować, przedstawiając utopię pojednania pomiędzy dwoma stanami: wyższy stan przekazuje niższemu swoją kulturę (Edward uczy – bezimienną, co charakterystyczne – dziewczynę czytać „wartościowe” książki), niższy wyższemu siłę moralną – prostotę serca i wiare.

W drugiej połowie XIX wieku, zwłaszcza w czasie przed i po powstaniu styczniowym, Ostra Brama stała się swoistą twierdzą ducha – nabożeństwa pod nią stanowiły pretekst do patriotycznych manifestacji, czemu sprzyjała przestrzeń miejska – ruchliwa uliczna arteria. Rosjanie podejmowali niekonsekwentne próby zwalczania kultu, ale nie odważyli się usunąć obrazu. Kult ostrobramski stał się jeszcze bardziej intensywny w okresie dwudziestolecia międzywojennego, przyjmując formę dziękczynienia za odzyskanie niepodległości. W kwietniu 1919 roku Józef Piłsudski wjechał konno do Wilna właśnie przez Ostrą Bramę. Kulminacją tego okresu kultu była uroczysta koronacja obrazu w roku 1927, w obecności Marszałka i Ignacego Mościckiego. Po tej uroczystości upowszechniły się także pielgrzymki do Ostrej Bramy z obszarów całej Polski, które w okresie zaborów były utrudnione. Józef Piłsudski, podobnie jak Mickiewicz, czuł się szczególnie związany z tym miejscem. Jeszcze w 1916 roku oficerowie Legionów podarowali swemu dowódcy ryngraf z wizerunkiem Matki Boskiej Ostrobramskiej, który także bardzo upowszechnił się w drugiej Rzeczypospolitej. Po śmierci Marszałka urna z jego sercem przez rok spoczywała w kościele św. Teresy obok Bramy, oczekując na uroczystości pogrzebowe na Rossie. W czasie II wojny Brama nie została zniszczona, co poczytano za kolejny cud, a władze sowieckie nigdy nie odważyły się zamknąć kaplicy. Była ona czynna przez cały okres trwania ZSRS – przybywały tu pielgrzymki z Litwy i Białorusi, przez cały ten czas w kaplicy były sprawowane msze w języku litewskim i polskim.

Jako patronka Litwy i Wielka Księżna Litewska Maryja Ostrobramska od XVIII wieku występuje w parze z Maryją Częstochowską, Królową Polski. Usytuowane są naprzeciwko siebie także w Kościele Mariackim w Krakowie, na witrażach Tadeusza Dmochowskiego, jako powszechnie rozpoznawalne w XIX wieku symbole tożsamości narodowej. Nabożeństwo do Maryi Ostrobramskiej znalazło wyraz w muzyce Stanisława Moniuszki, który skomponował *aż cztery „litanie ostrobramskie”*, i Józefa Wieniawskiego.

Od pierwszej połowy XX wieku Ostra Brama wiąże się w istotny sposób z kultem Miłosierdzia Bożego nie tylko dzięki wizerunkowi Maryi, ale także dzięki obrazowi Jezusa Miłosiernego, namalowanemu według wskazówek św. Faustyny właśnie w Wilnie przez Eugeniusza Kazimirowskiego i wystawionego tu, w Ostrej Bramie, w 1935 roku. Pod tym właśnie obrazem św. Faustyna miała wizję triumfu Miłosierdzia Bożego.

Kult Matki Boskiej Ostrobramskiej jest starszy od romantyzmu, ale szczególnie z nim związany. Rozpowszechniony przez Mickiewicza, związał się silnie z kultem jego osoby, a także z niepodległościowym nurtem romantyzmu i tradycją emigracyjną. Swoistym katalogiem nagromadzonych przez stulecia jego religijnych i patriotycznych znaczeń jest *Litania Ostrobramska* Bohdana Rudnickiego, napisana w 1987 roku, w 60. rocznicę koronacji obrazu:

„Matko Boska Ostrobramska w podwójnej koronie!
Matko Boska Ostrobramska z Orłem i Pogonią!
Matko Boska Ostrobramska w warownej kaplicy!
Matko Boska Ostrobramska z wileńskiej ulicy!

Matko Boska – śliczna Panno w połocistej szacie!
Matko Boska – moja Matko z dziecięcych zdrowasiek!
Matko nasza z codziennego szkolnego pacierza!
Matko Wilnian – ta z hejnału w katedralnej wieży!
Matko z wierszy Adamowych, z filareckiej pieśni!
Matko tych, co przy Twej Bramie ginęli we Wrześniu!
Matko nasza partyzancka z ryngrafów szlacheckich!
Matko ofiar zawleczonych do łagrów sowieckich!
Matko armii spod Tobruku i tej spod Lenino,
Tych, co szli przez Ziemię świętą na Monte Cassino!
Matko Boska Ostrobramska z księżycowym sierpem!
Matko Boska miłosierna dla tych, którzy cierpią!
Matko w niebie królująca, ku której – stęsknione –
Kroczą marszem już ostatnim, ostatnie plutony,
Wyznacz trasę, trudną trasę, ale dobrze znaną:
Daj nam dojść do Twego nieba poprzez Ostrą Bramę!”.

BIBLIOGRAFIA

Baranowski Henryk, *Ostra Brama. Bibliografia*, Toruń 1991.

Kałamajska-Saeed Maria, *Ostra Brama w Wilnie*, Warszawa 1990.

Sieczka Tadeusz, *Kult obrazu N. Marji Panny Ostrobramskiej w dziejowym rozwoju*, Wilno 1934.

Stanica Wojciech, *Matka Boska z Ostrej Bramy w literaturze polskiej*, „Gość Niedzielny” 1984, nr 18, s. 1, 3.